

Doroszewski, Witold

O atlasie gwar mazowieckich

Notatki Płockie 6/22, 21-23

1961

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

O ATLASIE GWAR MAZOWIECKICH

Jednym z atlasów regionalnych przygotowywanych obecnie w Polsce jest Atlas gwar mazowieckich. Opracowaniem tego Atlasu zajmuje się Pracownia Dialektologiczna Zakładu Językoznawstwa PAN w Warszawie przy współudziale Komisji Badań nad Powstaniem i Rozwojem Półka Towarzystwa Naukowego Płockiego. Do wyboru tego terenu skłonił nas fakt, że gwary północnej Polski nie były dotychczas szczegółowiej opracowywane, zwłaszcza w zakresie słownictwa. W latach 1950—1954 Pracownia Dialektologiczna Zakładu Językoznawstwa PAN w Warszawie prowadziła badania dialektologiczne na Warmii i Mazurach. Wyniki ich zostały opublikowane w serii prac pt. „Słownictwo Warmii i Mazur”¹). Obecnie Pracownia zajmuje się szczegółowo badaniem gwar Mazowsza i Podlasia.

Już K. Nitsch na podstawie pewnych cech fonetycznych podkreślał dużą odrębność gwarową Mazowsza przeciwstawiając je pozostałej części Polski². Mimo to dotychczas z wyjątkiem nielicznych opracowań z zakresu fonetyki³ brak jest prac dialektologicznych z tego terenu, a jak wykazały nasze wstępne badania Mazowsze jest zróżnicowane pod względem językowym i tym samym zasługuje na dokładniejsze opracowanie.

Badania atlasowe obejmują obszar Mazowsza historycznego w jego granicach z 16 wieku⁴. Jest to teren obecnego województwa warszawskiego oprócz powiatów: Ryki, Łosice i Sochołów Podlaski, części województwa białostockiego (powiaty: Kolno, Grajewo, Zambrów i Łomża), kieleckiego (powiaty: Białobrzegi i Kozienice) i łódzkiego (powiaty: Łowicz, Kutno, Brzeziny, Skierniewice i Rawa Mazowiecka). W ostatecznej wersji na mapie znajdzie się około 600 punktów rozmieszczonych równomiernie na całym terenie (odległość jednego punktu od drugiego wynosić będzie od 5 do 8 km). Wybór punktów zostanie dokonany po sporządzeniu map roboczych, na których obecnie umieszczane są wszystkie zbadane punkty w liczbie około 900.

W Atlasie zostaną przedstawione najciekawsze problemy z zakresu słownictwa, fonetyki i morfologii. Atlas składać się będzie z sześciu tomów. Jeden tom będzie zawierał 100 map i komentarze. Tom pierwszy poprzedzony zostanie wstępem omawiającym założenia Atlasu, sposób zbierania materiałów, metodę mapowania; ponadto we wstępie znajdują się pewne dane dotyczące historii politycznej i ekonomicznej badanego terenu, kwestionariusz oraz spis zbadanych wsi i eksploratorów. Natomiast w ostatnim tomie zostanie umieszczona charakterystyka językowa Mazowsza.

Większość map będzie wykonana metodą punktową. Trudno byłoby bowiem zastosować tu metodę izoglosową czy płaszczynową, gdyż

założeniem atlasu regionalnego jest dokładna charakterystyka językowa badanego terenu, którą uzyskujemy w dużej mierze przez znaczne zagęszczenie siatki punktów. Przy tak gęstej siatce na ogół brak jest ostrych podziałów geograficznych, częstokroć występują nazwy grupujące się na niewielkim terenie, a co za tym idzie ukazanie takiego materiału za pomocą wyżej wymienionych metod prowadziło by do zbyt dużych uproszczeń.

Mapy przeznaczone do druku zostaną wybrane z całości materiału zgromadzonego na podstawie kwestionariusza liczącego ponad 1000 pytań. Kwestionariusz ten został sporządzony specjalnie do badań atlasowych. Pytania leksykalne wytypowano na podstawie analizy materiału zebranego z terenu Mazowsza przez pracowników Pracowni Dialektologicznej Zakładu Językoznawstwa PAN w Warszawie w latach 1954—1956 czterotomowym kwestionariuszem⁶ liczącym ponad 3000 pytań. Zbadano wtedy 43 wsi rozmieszczone równomiernie na całym terenie w odległości około 30 km od siebie. Kwestionariusz zawierać będzie pytania dotyczące słownictwa, morfologii i fonetyki. Główny jego trzon stanowić będą jednak pytania leksykalne. Jeśli chodzi o zagadnienia fonetyczne, to drogą korespondencyjną można zbierać materiał dotyczący tylko niektórych zjawisk ze względu na to, że zapisywanie różnych wariantów fonetycznych wymaga najczęściej dokładnej znajomości zagadnień językowych. Toteż mapy fonetyczne do Atlasu zostaną w głównej mierze sporządzone na podstawie materiałów zbieranych bezpośrednio przez pracowników naszej Pracowni: mgr A. Basarę, mgr J. Wójtowicz i mgr H. Zduńską do opracowywanej przez nie monografii fonetycznej Mazowsza. Ze względu na to, żeby jednorazowo nie obciążać eksploratora zbyt dużą liczbą pytań, kwestionariusz leksykalny został podzielony na cztery zeszyty, z których każdy zawiera około 250 pytań. Zeszyt kwestionariusza składa się z części wstępnej i właściwego kwestionariusza. Wstęp zawiera apel do nauczycieli, instrukcję informującą o sposobie wypełniania kwestionariusza, pytania dotyczące charakterystyki wsi, eksploratora i informatora. Ponieważ kwestionariusz przeznaczony jest do badań korespondencyjnych, a tym samym wypełniają go nie specjaliści językoznawcy, został on przygotowany w ten sposób, żeby eksplorator mógł się nim bez trudu posługiwać, co pozwala w dużym stopniu eliminować możliwość pomyłek obniżających wartość uzyskanych tą drogą materiałów. Pytania w ankietach korespondencyjnych różnią się od pytań zawartych w kwestionariuszu przeznaczonym dla wykwalifikowanych eksploratorów zarówno swoim doborem jak i sformułowaniem. W pytaniu starano się dokładnie opisać przedmiot, o którego nazwę chodzi. W wypadkach

budzących wątpliwości, pytanie było uzupełniane rysunkiem, np. z 84 pytań działu uprawa i obróbka włókna lnianego 49 jest ilustrowanych rysunkami. Gdy pytanie było zbyt skomplikowane i podanie rysunku czy dodatkowych wyjaśnień nie dawało gwarancji uniknięcia pomyłek, nie umieszczano go w ankiecie mimo że mogło być ciekawe pod względem językowym. Po każdym pytaniu jest pozostawione miejsce na wpisanie odpowiedzi oraz w nawiasie podane są przykładowo niektóre nazwy gwarowe. Dotychczas zostały wydrukowane dwa zeszyty kwestionariusza zawierające pytania z działów: hodowla, uprawa i obróbka włókna lnianego, przygotowywanie pokarmów, meteorologia oraz dodatek onomastyczny i wybrane zagadnienia fonetyczne. W druku znajduje się trzeci zeszyt kwestionariusza obejmujący następujące działy: budownictwo, obróbka drewna, transport i komunikacja, rolnictwo, części ciała. Zeszyt czwarty zostanie oddany do druku w 1962 r. Obejmie on pozostałe działy słownictwa.

Materiał gwarowy do atlasu zbierany jest dwoma sposobami:

- 1) przez pracowników naszej Pracowni w rzadkiej siatce punktów,
- 2) przez nauczycieli za pomocą ankiet korespondencyjnych.

Połączenie obu metod daje nam możliwość skontrolowania wartości materiału nadesłanego przez nauczycieli poprzez jego porównanie z materiałem zebrany drogą bezpośrednią. Jak wykazały nasze dotychczasowe doświadczenia materiały korespondencyjne nie są w niczym gorsze od zbieranych przez specjalistów dialektologów⁶, natomiast tak duże zagęszczenie siatki punktów daje nam częstokroć dokładne uściślenie granic występowania poszczególnych nazw (por. mapa nazw „obrządek”), pozwala uchwycić nowe nazwy znane na niewielkim terenie (por. w/w mapa), w wypadku istnienia nazw obocznych precyzuje stopień nasilenia występowania każdej z nich (por. mapa nazw „kogut”).

Na mapie nazw „obrządek” widzimy na podstawie naszych punktów podział terenu na część wschodnią (występują tam nazwy: **obrządek**, **oporządek**) i zachodnią (używającą nazw: **oprzęt**, **oprzątek**), ale dopiero zagęszczenie siatki punktów precyzuje dokładnie rozmieszczenie tych

nazw, ponadto pokazuje dwie mniejsze wyspy językowe (na północnych Kurpiach — **oprzęt**, w północnej części powiatu Mława — **obszykunek**), które nie znalazły odbicia w naszych badaniach bezpośrednich.

Na mapie nazw koguta na całym terenie występuje ogólnopolska nazwa **kogut**, ale na północowschodzie, gdzie grupuje się nazwa **kur**, notowano **koguta** znacznie rzadziej niż na pozostałym terenie.

Materiały korespondencyjne są wartościowe nie tylko pod względem leksykalnym, ale częstokroć również pod względem fonetycznym. Dotyczy to zwłaszcza zjawisk fonetycznych łatwych do uchwycenia, np. na pytanie o nazwę **inwentarz** otrzymaliśmy różne postaci fonetyczne tego wyrazu: **lawentarz**, **lewentarz**, **liwentarz**, **igwentarz**, **egwentarz**, **ingwentarz**, **iwentarz**, **idwentarz**, **adwentarz**. Niektóre z nich tworzą nawet pewne kompleksy terenowe.

W Polsce do tej pory nie stosowano metody korespondencyjnego zbierania materiału na szerszą skalę, jak to miało miejsce w Czechosłowacji czy Niemczech. Istniały wprawdzie próby wysyłania ankiet korespondencyjnych⁷, ale uzyskano tą drogą niezbyt wiele materiału, który wykorzystywano tylko do celów porównawczych. Projekt zbierania materiałów gwarowych tą metodą powstał w 1956 r. z inicjatywy przewodniczącego Komisji do Badań nad Powstaniem i Rozwojem Płocka Towarzystwa Naukowego Płockiego, Kazimierza Askanasa. Początkowo terenem badań był powiat płocki, a następnie północno-zachodnie Mazowsze. Powodzenie tej akcji zdecydowało o rozszerzeniu jej na obszar całego Mazowsza.

Prace nad Atlasem gwar mazowieckich prowadzone są przy współdziałaniu wymienionej Komisji, która przejęła stronę organizacyjną zbierania materiałów, mianowicie: druk kwestionariusza (w dużej mierze pokrywając jego koszty) i rozsyłanie kwestionariuszy w teren. Wypełnione przez nauczycieli ankiety Komisja przesyła do Pracowni Dialektologicznej Zakładu Językoznawstwa PAN w Warszawie.

Zastosowanie metody korespondencyjnej ma tę zaletę, że pozwala na szybkie zgromadzenie materiału z dużej liczby punktów. W ciągu roku otrzymaliśmy odpowiedzi na ponad 400 pytań z około 900 wsi, co przy prowadzeniu badań drogą bezpośrednią byłoby zupełnie niemożliwe.

PRZYPISY:

- 1) Seria ta obejmuje następujące monografie:
H. Horodyska — Hodowla
B. Mocarska-Falińska — Uprawa i obróbka lnu
J. Symoni-Sułkowska — Transport i komunikacja
J. Siatkowski — Budownictwo i obróbka drewna
E. Jurkowski, I. Lapiński, M. Szmyczak — Stopnie pokrewieństwa. Życie społeczne i zawody
W. Kupiszewski, Z. Węgiełek-Januszewska — Astro nomia ludowa, miary czasu i meteorologia
H. Bielska — Wierzenia i obrzędy
A. Basara, J. Basara, J. Wójtowicz, H. Zduńska — Studia fonetyczne z Warmii i Mazur. I. Konsonan tyzm
- 2) K. Nitsch: Wybór pism polonistycznych tom IV Pisma dialektologiczne. Zakład im. Ossolińskich, Wrocław—Kraków 1958, s. 106, 107.
- 3) W. Doroszewski: Mowa mieszkańców wsi Staroźreby. Prace Filologiczne tom XVI Warszawa 1934

- W. Doroszewski: Studia fonetyczne kilku wsi mazo wieckich. Zakład im. Ossolińskich, Wrocław 1955.
- H. Friedrich: Gwara kurpiowska. Fonetyka. PWN, Warszawa 1955
- H. Friedrich: Studia nad nosowością w gwarach Mazowsza, Warszawa 1937
- A. Furdal: Mazowieckie dyspalatalizacje spółgłosek wargowych miękkich. Zakład im. Ossolińskich. Wrocław 1955
- H. Swiderska: Dialekt Księstwa Łowieckiego. Prace Filologiczne tom XIV, Warszawa 1929
- W. Cyran: Gwary polskie w okolicy Siedlec. Łódź, 1960 (Praca ta dotyczy Mazowsza tylko częściowo)
- 4) Oparto się na mapie pt.: „Mazowsze około 1578 r. podziały administr. studium do mapy Mazowsza XVI wieku” opracowanej przez I. Gieysztorową, wydanej przez Komisję Atlasu Historycznego TNW w Warszawie w 1925 r.

- 5) Pracownia Dialektologiczna Zakładu Językoznawstwa PAN w Warszawie: Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego. Zakład im. Ossolińskich, Wrocław 1958, z. I, II, III, IV.
- 6) Szerzej kwestię tę omawiano w artykułach:
H. Horodyska: O dialektologicznych badaniach korespondencyjnych. *Poradnik Językowy* 1958, z. 2, s. 57

- H. Horodyska, A. Strzyżewska: *Metoda zbierania materiałów do Atlasu gwar mazowieckich*. *Poradnik Językowy*, w druku.
- 7) K. Nitsch: Zbieranie właściwości mowy ludowej. *Orli Lot* 1925 nr 2, 3, s. 25
E. Pawłowski: *Gwara Podegrodzka*, Wrocław—Kra-ków 1955.

HALINA HARODYSKA i ALINA STRZYŻEWSKA

NIEKTÓRE NAZWY Z ZAKRESU HODOWLI ZWIERZĄT NA PÓŁNOCNO—ZACHODNIM MAZOWSZU

Artykuł niniejszy oparty jest na materiałach gromadzonych do Atlasu gwar mazowieckich przygotowywanego przez Zakład Językoznawstwa PAN w Warszawie przy współudziale Komisji Badań nad Powstaniem i Rozwojem Półka Towarzystwa Naukowego Płockiego. Materiały zbierane są w terenie przez nauczycieli, którzy wypełniają nadsyłane im ankiety korespondencyjne. Po raz pierwszy w historii dialektologii polskiej tak wielu nauczycieli bierze udział w pracy naukowo-badawczej. Zainicjowana przez Komisję w 1957 r. akcja badań korespondencyjnych objęła początkowo północno-zachodnie Mazowsze oraz dwa powiaty przyległe: rypiński i lipnowski (por. mapa nr 1). Z tego terenu do końca 1960 r. otrzymaliśmy 356 wypełnionych ankiet. W roku bieżącym akcja została rozszerzona na pozostałą część Mazowsza w jego granicach XVI-wiecznych (por. mapa nr 1). Do końca maja br. otrzymaliśmy ponad 1.200 wypełnionych kwestionariuszy.

Wydrukowano dotychczas dwa zeszyty kwestionariusza obejmujące takie działy słownictwa gwarowego, jak: hodowla, uprawa i obróbka włókna lnianego, przygotowanie pokarmów, meteorologia. Dalsze zeszyty kwestionariusza są w druku.

W artykule tym zostaną omówione nazwy otrzymane na 15 pierwszych pytań w zakresie hodowli na obszarze północno-zachodniego Mazowsza oraz powiatów rypińskiego i lipnowskiego.¹ Materiał dotyczący tych pytań można podzielić na następujące grupy:

- 1) nie zróżnicowany leksykalnie (na jedno pytanie otrzymano z całego terenu jedną nazwę);
- 2) zróżnicowany leksykalnie, nie dzielący terenu (na całym terenie występują obocznie dwie lub więcej nazw);
- 3) zróżnicowany leksykalnie i tworzący pewne kompleksy terenowe.

Cały materiał językowy jest nanoszony na mapy. Wszystkie nazwy uzyskane w odpowiedzi na jedno pytanie umieszczane są na jednej mapie. Każda nazwa ma odrębny znak, który wpisuje się na mapie w punkcie, skąd otrzymano daną nazwę. W artykule przykładowo zamieszczono kilka ciekawszych map dotyczących omawianego materiału.

Do grupy pierwszej należą nazwy: p ę t o notowane często tylko w liczbie mnogiej p ę t a² (jednokrotnie zapisano formy: liczby pojedynczej — p ę t l a, p ę t e l i liczby mnogiej — p ę t l e, p ę t y) i p o t r a w »siano z drugiego pokosu« wymawiane często jako p u t r a w (z powiatu ciechanowskiego jednokrotnie otrzymaliśmy nazwę p o t r a w i e).

W grupie drugiej znalazły się odpowiedzi na pytania o nazwy: pastwiska, obroku, drabiny, za którą zakłada się siano dla bydła oraz czasowniki j e, ż r e (o koniu i krowie).

Na mapie nr 2 widzimy na całym terenie oprócz ogólnopolskiej nazwy, p a s t w i s k o nazwę p a ś n i k. Obie nazwy notowano często obocznie w jednej miejscowości. W powiecie sochaczewskim i południowej części powiatu płońskiego zapisano jeszcze trzecią nazwę p a s t e w n i k.

Na pytanie o nazwy obroku dla koni otrzymaliśmy odpowiedź o b r o k oraz niemiecką nazwę f u t e r³ występującą dość rzadko w północnej części omawianego terenu. Ta ostatnia nazwa jest powszechna na Warmii i Mazurach, na Śląsku oraz znana na Pomorzu i w północnej Wielkopolsce.

Nazwy drabiny, za którą zakłada się siano dla bydła są zróżnicowane słotowórczo i fleksyjnie. Najczęstszą nazwą jest d r a b k a notowana również w liczbie mnogiej d r a b k i; drugą co do częstości jest ogólnopolska d r a b i n a. Formy d r a b, d r a b i e, z a d r a b k a notowano niezbyt często.

Na określenie czynności jedzenia (pytanie pierwsze dotyczy konia, drugie — krowy) zapisano dwa czasowniki j e i ż r e z tym, że w odniesieniu do konia bardzo częstą nazwą jest ż r e a sporadyczną j e. Inaczej nieco przedstawia się użycie tych czasowników w odniesieniu do krowy, na całym terenie obocznie notowano obie nazwy z tym, że przeważa w tym wypadku czasownik j e.

Najliczniejszą grupę stanowią nazwy układające się w dość wyraźne kompleksy terenowe. Są to nazwy odnoszące się do następujących desygnatów: ogrodzone pastwisko, żłób, krypa, koryto, wszystkie czynności w chlewie i oborze związane z doglądaniem bydła oraz określenia czasownikowe dotyczące przywiązywa-